

An Analysis of the Semanto-Linguistic Relation between “Tâqwā” and “Iḥsān” in the *Qur’an*

Ali Akbar Abdolabadi¹, Massoudz Zeinolabedin²

¹ Department of Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. a_abdolabadi@sbu.ac.ir

² PhD in Islamic Philosophy and Theology, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran
(Corresponding author). Massoudzz@yahoo.com

Abstract

Introduction: The “Semantic Method” is one of the best methods for studying the semantic structure of the Qur’anic words, and it is of a great significance in semantic researches. In this article, using this method, we have undertaken a lexical semantic analysis of the two Qur’anic terms “Tâqwā” and “Iḥsān”, and have enumerated their semantic organs and semantic qualities on the basis of the Qur’anic verses, since the concepts denoted by these two terms have a special and distinguished position in Qur’anic ethics.

It should be noted that the expressions “Semantic Organ” and “Semantic Quality” are proposed and explicated here for the first time within the framework of the “Lexical Semantic Analysis” method. We have explained that semantic organs are the constituents and formative components of meaning which, in a dynamic and living relationship, lead to the formation and emergence of meaning; whereas semantic qualities refer to the characteristics that are present in the meaning of a word and in its semantic organs, such as continuity and hierarchical gradation. These two components play a crucial role in the extraction of the meanings of Qur’anic vocabulary and can render semantic analysis more precise. For this purpose, all the Qur’anic verses containing the roots (w-q-y) and (ḥ-s-n) were examined, and the verses that were useful for extracting the semantic organs and semantic qualities of the two Qur’anic terms “Tâqwā” and “Iḥsān” were identified.

Findings: Based on the Qur’anic verses, we have concluded that “Islām”, “Imān”, and “Amal-e Ṣāliḥ (Righteous Action)” are the semantic organs of “Tâqwā”, while “protectiveness and safeguarding”, “hierarchical gradation”, and “continuity” constitute its semantic qualities. Likewise, “Imān”, “Tâqwā”, and “Amal-e Ṣāliḥ” are the semantic organs of “Iḥsān”, and “bestowal (favor)”, “quality-seeking”, and “advancement and compensatory orientation” are its semantic qualities.

Cite this article: Abdolabadi, A. A. & Zeinolabedin, M. (2025). An Analysis of the Semanto-Linguistic Relation between “Tâqwā” and “Iḥsān” in the Qur’an. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(2), p. 193-218.

<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242174.1035>

Received: 2025/05/11 ; Received in revised form: 2025/06/19 ; Accepted: 2025/07/16 ; Published online: 2025/10/02

Article type: Research Article

jiethics.sbu.ac.ir

Discussion: On the basis of the Qur’anic verses cited in the text of article, Islām, when accompanied by righteous action, gives rise to Imān. Imān, when coupled with Tâslīm, leads to Tâqwā. Likewise, Imān accompanied by righteous action results in Tâqwā. Moreover, the conjunction of Tâqwā and righteous action leads to Iḥsān, and the combination of Imān and Tâqwā gives rise to Iḥsān. These judgments indicate a hierarchical relationship between these concepts, in which each plays a fundamental role in the generation of a new meaning. Accordingly, in examining the relationship between the concepts of these terms, we identified two types of relations: the “relation of production” and the “relation of increase.” This means that Islām and Imān, as the two principal semantic organs of Tâqwā, lead to the production of the concept of Tâqwā, while righteous action, as a facilitator of meaning, plays a role in the emergence of this new concept. Here, it must be added that intensity in Imān and Tâslīm leads to an increase in these concepts and in their product, namely, Tâqwā. Similarly, Imān and Tâqwā, as the semantic organs of Iḥsān, lead to the emergence of this concept and to the intensification of its degree. Here again, the concept of righteous action functions as a facilitating factor. Therefore, what causes Iḥsān to emerge from the combination of Imān and Tâqwā is righteous action; and, fundamentally, Iḥsān is of the nature of high-quality righteous action. This means that Tâqwā, when adorned with high-quality righteous action, guides the human being toward Iḥsān.

Finally, in examining the effects of the combination of Tâqwā and Iḥsān, we have concluded that the shared effects of their combination are divine companionship (mâ’iyyât-e-ilāhī), great reward, divine forgiveness and mercy, and cancelling out the sins.

Keywords: The “Lexical Semantic Analysis” Method, Taqwā, Iḥsān, The Semantic Organ, The Semantic Quality.

References

- The Holy Qur’an. Translated by Mohammad Mahdi Fouladvand.* [in Arabic]
- Fakhr al-Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Gayb)*, Vol. 26. Lebanon: Daru Ihyai al-Turath al-‘Arabi. Third Impression. [in Arabic]
- Ibn Manzur, M. (1993). *Lisan al-‘Arab*. Beirut: Dar al-Fikr li-Ttibaa wa-l-Nashr wa-l-Tawzi‘. Second Impression. [in Arabic]
- Isfahani, R. (1991). *Mufradat alfaz al-Qur’an*. Beirut: Dar al-Qalam. First Impression. [in Arabic]
- Izutsu, T. (2005). *God and Man in the Qur’an: Semantics of the Qur’anic Weltanschauung*. Lahore: Sohail Academy. First Impression.
- Izutsu, T. (1999). *Mafahime Akhlaqi-Dini dar Qur’ane Majid*. Translated by Dr. Fereydoun Badre’ei. Tehran: Farzane Roos Publications. The New Edition. First Impression. [in Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nomuneh* (Vols. 2, 19, 21). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. First Impression. [in Persian]
- Ma’luf, L. (2002). *Al-Munjid fi al-lughati wa-l-a‘lam*. Qom: Nashr Dhawi al-Qurba. Fourth

- Impression. [in Arabic]
- Mulla Sadra, M. (1987). *Tafsir al-Qur'an al-Karim* (Vol. 2). Qom: Bidar Publications. Second Impression. [in Arabic]
- Mustafawi, H. (1989). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-Karim*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications. First Impression. [in Arabic]
- Qanbari, B. (2018). *Manashenasi Be Masabeye Ravesh*. Tehran: Noshenakht Publications, Second Impression. [in Persian]
- Qummi, A. (1993). *Tafsir al-Qummi* (Vol. 1). Qum: Dar al-Kitab. Third Impression. [in Arabic]
- Qutb, S. M. (1987). *Fi Dilal al-Qur'an* (Vol. 6). Beirut: Dar al-Shuruq, 15th Impression. [in Arabic]
- Tabarsi, F. I. H. (1986). *Majmaa' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an* (Vol. 10). Beirut: Dar al-Ma'rifah. Second Impression. [in Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (Vols. 16, 19). Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. Second Impression. [in Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (2006). *Tafsir al-Bayan fi al-Muwafaqati bayn al-Hadith wa al-Qur'an* (VOL. 2). Beirut: Dar al-Ta'arif li al-Matbu'at. First Impression. [in Arabic]
- Tayyeb, S, A. (1999). *Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an* (Vol. 4). Tehran: Islam Publications. Second Impression. [in Arabic]

تحلیلی از رابطه معناساختی واژگانی «تقوا» و «احسان» در اخلاق قرآنی

علی اکبر عبدالآبادی^۱، مسعود زین‌العابدین^۲

^۱ گروه حکمت و کلام، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. a_abdolabadi@sbu.ac.ir
^۲ دانش‌آموخته دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). Massoudzz@yahoo.com

چکیده

روش «تحلیل معناساختی واژگانی» یکی از روش‌های مناسب برای بررسی ساختمان معنایی واژه‌های قرآن است. این روش در پژوهش‌های معناساختی بسیار اهمیت دارد. در این مقاله با این روش به معناسازی واژگانی دو واژه «تقوا» و «احسان» پرداخته‌ایم و اعضا و کیفیات معنایی آنها را با استفاده از آیات قرآن احصا کرده‌ایم؛ زیرا مفاهیم این دو واژه در اخلاق قرآنی جایگاه ویژه و ممتازی دارند. گفتنی است که، در این مقاله، تعابیر «عضو معنایی» و «کیفیت معنایی» را برای نخستین بار در بستر روش «تحلیل معناساختی واژگانی» مطرح کرده‌ایم. بر اساس آیات قرآن به این نتیجه رسیدیم که «اسلام»، «ایمان» و «عمل صالح» اعضای معنایی تقوا و «بازدارندگی»، «تشکیکی بودن» و «استمرار» کیفیات معنایی آن هستند؛ همچنین، «ایمان»، «تقوا» و «عمل صالح» اعضای معنایی احسان و «تفضل»، «کیفیت خواهی» و «پیش‌برندگی» کیفیات معنایی آن هستند. در رابطه‌یابی میان مفاهیم این دو واژه به دو گونه رابطه «تولیدی» و «تزایدی» دست یافتیم و به این نتیجه رسیدیم که آثار مشترک ترکیب ساختمان معنایی آنها عبارتند از: «معیت الاهی»، «اجر عظیم»، «غفران و رحمت الاهی» و «تکفیر گناهان». این پژوهش نشان می‌دهد که واژه‌های قرآنی از لحاظ معناساختی ویژگی‌هایی دارند که افزون بر هر یک از اجزای تشکیل‌دهنده معنا که از آنها به «عضو معنایی» تعبیر کردیم، کل متشکل از اعضای معنایی نیز دارای آنهاست و ما آن ویژگی‌ها را «کیفیات معنایی» می‌نامیم.

کلیدواژه‌ها: روش «تحلیل معناساختی واژگانی»، تقوا، احسان، عضو معنایی، کیفیت معنایی.

استناد به این مقاله: عبدالآبادی، علی اکبر؛ زین‌العابدین، مسعود (۱۴۰۴). تحلیلی از رابطه معناساختی واژگانی «تقوا» و «احسان» در اخلاق قرآنی. مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق، (۲)، ص ۱۹۳-۲۱۸.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242174.1035>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰
نوع مقاله: پژوهشی
jiethics.sbu.ac.ir

مقدمه

دو واژه «تقوا» و «احسان» از واژه‌های پرکاربرد در قرآن هستند. فهم ساختمان معنایی این دو واژه تأثیر شایانی در فهم نظام اخلاقی قرآن دارد. در آیاتی از قرآن، تقوا به عنوان شرط سعادت و مقدمه هدایت معرفی شده (مثلاً، بقره، ۱۸۹) و از نقش اساسی آن در «تدین» سخن رفته است. «احسان» نیز از مقومات «تدین» است که قرآن افراد برگزیده‌ای را بدان متصف ساخته و با بیان تعابیری شورانگیز درباره محسنان جایگاه رفیعی برایشان قائل شده است. با وجود این، در قرآن ساختمان معنایی دو واژه مذکور چنان درهم تنیده است که هر چه در معنانشناسی مستقل هر یک از آن دو می‌کوشیم، درمی‌یابیم که در حوزه معنایی شان با یکدیگر تداخل دارند. از این رو، در این مقاله می‌کوشیم تا بر اساس آیات قرآن و با استفاده از «روش تحلیل معناشناختی واژگانی» در پرتو «معنانشناسی توصیفی» ساختمان معنایی آن دو واژه را کشف، استخراج، استنباط و بیان کنیم و، سپس، رابطه آن دو را بررسی و تحلیل کنیم.

۱. سخنی درباره «روش تحلیل معناشناختی واژگانی»

به طور کلی، بررسی ارتباط میان واژه و معنا را «معنانشناسی» می‌گویند. «روش تحلیل معناشناختی واژگانی» به عنوان یکی از روش‌های بسیار مناسب برای بررسی ساختمان معنایی واژه‌های قرآن، وجوه مختلفی دارد و ما برای رسیدن به پاسخ پرسش‌هایمان از برخی فنون این روش استفاده خواهیم کرد. از باب مثال، آنچه مُراد توشیهیکو ایزوتسو از روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» درباره پژوهش‌های قرآنی بوده، شامل بررسی معنای یک واژه قرآنی در ادبیات عصر جاهلی و نحوه تحوّل معنای آن واژه در قرآن بوده است (See: Izutsu, 2005, Ch. 1: 1-16)، ولی ما در این وادی گام نهاده‌ایم، هر چند که این‌گونه از پژوهش‌های معناشناختی واژگانی جایگاه ویژه‌ای در مباحث معناشناختی دارند و به ما کمک خواهند کرد تا در فهم زبان قرآن موفق‌تر عمل کنیم. در روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» در «هر جا که ضرورت ایجاد کند، ناچاریم [که] به سابقه تاریخی واژه نگاهی بیندازیم و تطوّرات معنایی آن را بررسی کنیم تا به کمک معنانشناسی توصیفی، از یک سو، و معنانشناسی تاریخی، از سوی دیگر، معنای واقعی آن واژه را حاصل کنیم» (قنبری، ۱۳۹۷: ۱۱۷). با این حال، «معنانشناسی توصیفی می‌تواند با اتکا به خود متن و بدون استفاده از معنانشناسی تاریخی، مُراد ماتن را حاصل کند» (قنبری، ۱۳۹۷: ۱۱۷). معنانشناسی توصیفی آن قسم از معنانشناسی است که در آن بر اساس روابط معنایی «همنشینی» و «جانیشینی» و نیز شواهد و قرائن «باقی» و «متنی» به کشف، استخراج و بیان ساختمان معنایی واژه‌ها پرداخته می‌شود (ایزوتسو، ۱۳۷۸: ۷۴). از این رو، روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» موردنظر در مقاله ما، در واقع، نوعی روش «معناشناختی توصیفی» است که ضرورتاً مقتضی رجوع به تطوّرات تاریخی معنایی واژه‌ها نیست و، از همین رو، ما در این مقاله به بررسی تطوّرات تاریخی واژه‌های موردنظرمان نخواهیم پرداخت.

شیوه کار ما این است که وقتی یک واژه قرآنی، مثلاً «تقوا»، را معناشناسی می‌کنیم، آیاتِ مشتمل بر ریشه آن (وق ی) را استخراج و بررسی می‌کنیم و با احصای آیاتی که «اعضای سازنده» و «کیفیات معنایی» را بیان می‌کنند، ساختمانِ معنایی آن واژه را کشف، استخراج، استنباط و بیان می‌کنیم. طبیعی است که با چنین رویکردی آیاتی را که، مثلاً، ناظر به توصیفِ نتایج و آثارِ تقوا و احسان هستند یا افرادی را به‌عنوانِ مصادیق انسان‌های متقی و محسن معرفی کرده‌اند یا این ریشه‌ها را صرفاً به‌عنوانِ تعابیرِ وصفی و اضافی بیان کرده‌اند و اعضا و کیفیاتِ معنایی را نمی‌رسانند، از دایره بررسی خود بیرون گذاشته‌ایم. پس، مُراد از معناشناسی شناختِ معنای اصلیِ موردنظرِ ماتن و انطباقِ دریافتِ خواننده با مُرادِ اصلیِ ماتن از راه پیمودنِ فرایندِ بررسیِ مفاهیم هم‌نشین و جانشین است (قنبری، ۱۳۹۷: ۱۱۶-۱۱۷).

با این حال، لازم است که تأکید کنیم که ما در این مقاله همه آیاتِ مشتمل بر ریشه «وق ی» و «ح س ن» را احصا کرده‌ایم و یکایک آنها را بررسی کرده‌ایم و صرفاً آیاتی را که از آنها «اعضای سازنده معنا» و «کیفیات معنایی» را می‌توان استنباط کرد (با تعریف و تعیینِ مُرادی که در ادامه خواهد آمد)، در مقاله خود آورده‌ایم. البته، برای رعایتِ اختصار، برخی شواهدِ قرآنی را در متنِ مقاله و برخی دیگر را در پاورقی‌ها آورده‌ایم تا خواننده به آنها مراجعه کند.

با وجود رویکردهای فراوانی که در روشِ تحلیلِ معناشناختی واژگانی وجود دارند، تأکید ما بر معناشناسی درون‌متنی قرآن با استفاده از سیاقِ آیات و هم‌نشینی واژه‌ها در آنها، معناشناسی واژه بر اساس دیگر واژه‌های قرآن و معنایابی واژه بر اساس مفهوم آن در آیات است؛ به عبارتی، ما واژه‌های قرآن را در بستر قرآن معنایابی می‌کنیم. پس، تطوراتِ تاریخی معنایی واژه‌ها و عبارات و برداشتِ واژه‌نامه‌ها و ... گرچه در مقالاتِ دیگران بررسی شده‌اند، در این مقاله منبع معنایابی قرار نمی‌گیرند و صرفاً اعضا و کیفیاتِ معنایی به‌دست‌آمده از آیاتِ قرآن را بیان می‌کنیم که به‌صراحت بر ساختمانِ معنایی واژه‌های موردنظرمان دلالت می‌کنند. استفاده از تفاسیر نیز در این مقاله مشهود است، ولی می‌کوشیم تا پیش‌فرض‌های مختلفِ تفاسیر در معنای واژه‌ها رهنِ مراجعه مستقیم به خود قرآن نباشند.

بدین ترتیب، مفادِ این مقاله، هم از لحاظ نوعِ ورود به معناشناسی از نظرِ بسندگی به معنایابی واژه‌های قرآن از خود قرآن (با روشی که اجمالاً توضیح خواهیم داد) و هم از لحاظ معناشناسی واژه‌های موردنظرمان در این مقاله (یعنی، تقوا و احسان) قبلاً بدین شیوه محلّ بحث نبوده است. از این رو، پیشینه پژوهشی خاصی در این زمینه (با روشِ مختارِ ما و درباره موضوعِ مقاله) تا آنجا که ما بررسی کرده‌ایم، یافت نشد. البته، تأکید بر این امر لازم است که هدفِ ما در این مقاله اساساً تبیین «رابطه» معناشناختی تقوا و احسان است و درباره بررسی این «رابطه» پیشینه‌ای نیافتیم. بنا بر این، باید صریحاً توجّه دهیم که اگرچه مفرداتِ طرفین این رابطه؛ یعنی، واژه‌های «تقوا» و «احسان»، در پژوهش‌های معناشناختی دیگران محلّ توجّه بوده‌اند، تفاوتِ رویکردِ مقاله ما با آنها دقیقاً در احصای اعضای سازنده معنا و کیفیاتِ معنایی

«تقوا» و «احسان» از نظر «رابطه معناشناختی» آن دو، صرفاً بر اساس خود آیات قرآن است و، بدین ترتیب، رویکرد معناشناختی مقاله ما رویکردی نو و بدیع است. از چگونگی به کارگیری روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» در بسیاری از مقالات سخن رفته است. از این رو، ما فقط به نکاتی اشاره خواهیم کرد که در مطالعات خود بدانها دست یافته ایم و برای آنها جعل اصطلاح می‌کنیم تا از آنها تعیین مُراد کرده باشیم. ما در این مقاله صرفاً آیاتی را ملاک قرار می‌دهیم که از آنها از طریق جانشینی الفاظ یا بیان مستقیم دریافت می‌شود که مثلاً تقوا از ترکیب دو عضو معنایی «تسلیم» و «ایمان» تشکیل شده است. با این توضیح، به ذکر اصطلاحات مورد نظرمان می‌پردازیم و مُرادمان از آنها را بیان می‌کنیم.

۱-۱. عضو معنایی

ساختمان معنایی هر واژه قرآنی از ترکیب و تأثیر معنایی مجموعه‌ای از واژه‌ها پدید می‌آید و، از این نظر، مانند یک ترکیب شیمیایی است که که از مواد مختلفی تشکیل شده باشد و هر یک از آن مواد در ساختمان آن ترکیب نقش متفاوتی داشته باشند، ولی هر کدام به اندازه نقشی که در آن ایفا کرده‌اند، کیفیت خود را در آن ترکیب وارد می‌کنند.

درباره ساختمان معنایی واژه‌های قرآنی نیز با روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» می‌توان چنین تحلیل‌هایی به دست داد. از باب مثال، ساختمان معنایی واژه «ایمان» ترکیبی از معانی واژه‌های علم، اعتقاد، یقین، عمل صالح و... است که هر یک سهم خاصی در ساختمان معنایی ایمان دارند. ما برای اشاره به هر یک از این واژه‌ها تعبیر «عضو معنایی» را به کار می‌بریم. تفاوت میان «جزء» و «عضو» مانند تفاوت میان اجزای یک دستگاه مکانیکی (مثلاً، موتور اتومبیل) با قسمت‌های مختلف بدن انسان است. در اولی هر یک از اجزای کاری انجام می‌دهند تا، در نهایت، کل آن دستگاه کارکردی داشته باشد. همچنین، درباره جزء باید گفت که هر یک از اجزای مستقل از یکدیگر عمل می‌کنند و تأثیر و تأثیری پویا (ارگانیک) و زنده با یکدیگر ندارند، ولی در دومی آنچه به هر عضو معنایی متمایز و فراتر از جزء می‌دهد، رابطه پویا و زنده میان اعضاست. دست صرفاً جزئی از بدن نیست، بلکه عضوی از آن است که با اعضای دیگر و با کل بدن متشکل از آنها ارتباط دارد، به گونه‌ای که اگر این عضو را از بدن جدا کنیم، خود این عضو نیز «حیات» خود را از دست می‌دهد. پس، ارتباط میان اعضای بدن با یکدیگر و با کل بدن ارتباطی کاملاً پویا، زنده و ناشی از تأثیر و تأثیر مستمر است. اعضای معنایی یک واژه ستون فقرات ساختمان معنایی آن را تشکیل می‌دهند. دو واژه‌ای که در این مقاله معنایی خواهیم کرد، از ترکیب چنین اعضای تشکیل شده‌اند، به طوری که ساختمان معنایی آنها شامل چنین اعضای است و نمی‌توان معنای آن دو واژه را خالی از آن اعضا دانست.

با بررسی ساختمان معنایی واژه‌های قرآن با استفاده از روش «تحلیل معناساختی واژگانی» به این نکته می‌توان دست یافت که واژه‌های قرآن از یک سلسله «اعضای معنایی» تشکیل شده‌اند و نه از یک سلسله «اجزای معنایی»، بدین معنا که معنای هر واژه‌ای در قرآن اعضای دارد که با یکدیگر ارتباطی پویا و زنده دارند و هر یک سهمی در معنای آن دارند که بدون آن، ساختمان معنایی آن واژه ناقص خواهد بود. از باب مثال، «ایمان» به‌عنوان یک واژه قرآنی از یک سلسله اعضای معنایی تشکیل شده است که علم، یقین، عمل و ... را شامل می‌شود. علم سهمی در معنای ایمان دارد، ولی علم صرف ایمان نیست و این عضو اگر یقینی و ... شود، می‌تواند تحت عنوان «ایمان» قرار گیرد.

۲-۱. کیفیات معنایی

افزون بر اعضای معنایی، واژه‌های قرآنی ویژگی‌هایی دارند که ما از آنها به «کیفیت معنایی» تعبیر می‌کنیم. توضیح اینکه در تحلیل معنای واژه‌های قرآنی با استفاده از روش «تحلیل معناساختی واژگانی» به این نتیجه می‌رسیم که برخی ویژگی‌های ساختمان معنایی واژه‌ها اعضای آنها نیستند، بلکه کیفیاتی‌اند که هر یک از اعضای معنایی دارای آنها هستند یا آنچه از این اعضا تشکیل شده، دارای آن کیفیات است. از باب مثال، با تحلیل معنای «تقوا» به این نتیجه می‌رسیم که «کیفیت استمرار» در معنای تقوا وجود دارد و تقوا حالتی مستمر در متقی است. بر این اساس، اگر کسی یک یا چند عمل متقیانه انجام دهد، ولی تقوا در وی ملکه نشده باشد، نمی‌توان وی را «متقی» دانست (توضیح این مدعا در ادامه خواهد آمد) و «استمرار» یک کیفیت معنایی در ساختمان معنایی تقواست.

درباره تفاوت عضو معنایی با «کیفیت معنایی» باید گفت که اعضای معنایی بخش‌های مختلف معنایی که از در کنار هم قرار گرفتن آنها معنای یک واژه پدید می‌آید. از باب نمونه، «تقوا» از ترکیب «ایمان» و «تسلیم» پدید می‌آید (مستندات آن در ادامه خواهد آمد). به عبارت دیگر، اعضای معنایی سازنده‌های معنایی و از ترکیبشان معنای جدیدی با مختصات خودش پدید می‌آید، ولی کیفیات معنایی ویژگی‌هایی‌اند که یک واژه دارای آنهاست و بخشی از معنای آن را تشکیل می‌دهند. از باب مثال، کیفیات «استمرار» و «تشکیکی بودن» کیفیات معنایی واژه «تقوا» هستند و اگر اعضای معنایی تقوا و نیز ساختمان کلی تقوا فاقد این کیفیات باشند، معنای آن واژه کامل نمی‌شود، بدین معنا که ترکیب «ایمان» و «عمل صالح» وقتی سازنده معنای تقوا خواهد بود که تقوا دارای کیفیات «استمرار» و «تشکیکی بودن» باشد. پس، «تقوا»، به‌عنوان یک امر یکپارچه، آن گاه به معنای دقیق کلمه «تقوا» خواهد بود که کیفیات «استمرار» و «تشکیکی بودن» در آن وجود داشته باشند.

بدین ترتیب، تفاوت عضو معنایی و کیفیت معنایی در این است که اعضای معنایی تشکیل‌دهنده معنا و مؤلفه‌های سازنده معنا هستند که در رابطه‌ای پویا و زنده سبب تکون و تولد یک معنا می‌شوند، ولی

کیفیات معنایی حاکی از ویژگی‌هایی‌اند که در معنای یک واژه و اعضای معنایی آن وجود دارند، همچون استمرار و تشکیکی بودن. برای اینکه بتوانیم این تفاوت را تبیین کنیم، دو مثال صرفاً برای تقریب به ذهن (و نه برای انطباق دادن کامل مثال با ممثّل)، بیان می‌کنیم تا نشان دهیم که این تفاوت صرفاً لفظی نیست. مثال نخست مبتنی بر تفاوت صفت و قید است. صفت حاکی از ویژگی ذاتی یک چیز است، ولی قید حاکی از چگونگی، زمان، مکان یا حالت وقوع یک فعل است، نه حاکی از ذات شیء. این دو از یک لحاظ همانند تفاوت عضو معنایی و کیفیت معنایی هستند. عضو معنایی همچون صفت است و کیفیت معنایی همچون قید. البته، روشن است که صفت فقط یک ویژگی توصیفی است و مؤلفه سازنده معنا نیست و ما فقط برای تقریب به ذهن بدان اشاره کردیم؛ زیرا صفت و قید فقط دو مفهوم دستوری و نحوی‌اند و قابلیت انطباق کامل با عضو معنایی و کیفیت معنایی را ندارند و، لذا، ما در صدد این نیستیم که یک امر معناشناختی را به اصطلاحات صرف و نحو تقلیل دهیم. مثال دوم برای تبیین تفاوت عضو معنایی و کیفیت معنایی تفاوت میان جنس و فصل با عرض است. از باب مثال، برای تقریب به ذهن می‌توان گفت که اعضای معنایی همچون جنس و فصل هستند که سازنده ماهیت‌اند، ولی کیفیت معنایی همچون اعراضی‌اند که تحقق معنا را رقم می‌زنند (همانند استمرار در تقوا).

حال، با توضیحاتی که درباره روش «تحلیل معناشناختی واژگانی» و اصطلاحات خاص خود بیان کردیم، به معناشناسی دو واژه «تقوا» و «احسان» در قرآن می‌پردازیم. ما برای این کار، نخست اعضا و کیفیت معنایی تقوا و احسان را مستند به آیات قرآن استخراج کردیم. در این بخش به فهم دقیق آیه نیاز داشتیم و، از این رو، صرفاً برای تبیین معنای کلی آیه به تفاسیر قرآن استناد کردیم و، سپس، با استفاده از روش معناشناختی از راه تحلیل روابط معنایی واژه‌های قرآنی، اعضا و کیفیت معنایی تقوا و احسان را استخراج کردیم. آنگاه، رابطه تقوا و احسان را از این دیدگاه بررسی کردیم و نقش هر یک از این معانی در تولّد و تقویت یکدیگر را تبیین کردیم. آن بخش از آیات که در ادامه می‌آید، محصول احصا و بررسی کلّ آیاتی است که ریشه‌های تسلیم، ایمان، تقوا و احسان در آنها آمده‌اند.

۲. معناشناسی «تقوا»

چنان‌که گفتیم، ملاک ما در معنابایی واژه‌ها خود قرآن است. اما این بدین معنا نیست که برای معنابایی واژه‌های موردنظرمان نباید به واژه‌نامه‌ها و تفاسیر مراجعه کرد. پس، نخست معنای لغوی «تقوا» را بیان می‌کنیم.

برای «تقوا» تعاریف فراوانی آورده‌اند. از باب مثال، در *المُنجِد* برای ریشه «وق ی» معنای «نگهداری و صیانت» و برای واژه «تقوا» معنای «خوف از خدا و عمل بر اساس اطاعت از او» بیان شده است (معلوف، ۱۳۸۲: ۹۱۵). راغب اصفهانی نیز در ترجمه «وقایه» به «نگهداشتن چیزی که زیان می‌رساند»

اشاره می‌کند و درباره «تقوا» می‌نویسد که تقوا این است که «انسان نفس و جان خود را از آنچه بیمناک از آن است، نگاه دارد» (راغب، ۱۴۱۶: ۸۸۸). وی سپس می‌افزاید که «گاهی خودِ خوف و ترس تقوا نامیده شده است» (راغب، ۱۴۱۶: ۸۸۸). مصطفوی در *التحقیق* «وقایه» را «دفع شیء از شیئی غیر از خودش» معنا کرده و از «تقوا» به «قراردادنِ محافظ میان خود و دیگری» تعبیر کرده است (المصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۳: ۱۸۳). در *لسان العرب* نیز معنای «نگهداری و حفاظت» برای «وقایه» آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۴۰۱-۴۰۲). در تفسیر *المیزان* آمده است که «وقایه» عبارت است از: «حفظ کردن چیزی از هر خطری که به آن صدمه بزند و برایش مضر باشد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹: ۳۳۴). حال، با توجه به آنچه گفته شد، شماری از آیات قرآن را بررسی می‌کنیم که می‌توان ساختمان معنایی «تقوا» را از آنها استخراج و استنباط کرد و، سپس، اعضا و کیفیات معنایی آن را بیان خواهیم کرد.

۲-۱. اعضای معنایی «تقوا»

پیش‌تر گفتیم که معنای هر واژه‌ای در قرآن اعضایی دارد که با یکدیگر ارتباطی پویا و زنده دارند و هر کدام سهمی در معنا دارند که بدون آن، ساختمان معنایی آن واژه ناقص خواهد بود. حال، اعضای معنایی «تقوا» را که حاصل بررسی آیات مشتمل بر ریشه «وقی» در قرآن هستند، بیان می‌کنیم.

۲-۱-۱. «ایمان» و «اسلام»

«ایمان» و «اسلام» دو عضو مهم در ساختمان معنایی «تقوا» هستند و چون این مطلب از چند آیه پیاپی قرآن به دست می‌آید، هر دو عضو یادشده را با هم بیان می‌کنیم: «الْأَخْلَاءُ يُؤْمِنُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوًّا إِلَّا الْمُتَّقِينَ... الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا مُسْلِمِينَ؛ در آن روز بعضی یاران - جز برهیزکاران [= تقواورزان] - دشمن بعضی دیگرند... همان کسانی که به آیات ما ایمان آورده و تسلیم بودند» (زخرف، ۶۷ و ۶۹).

در آیات یادشده، «متقین» با دو ویژگی «ایمان» و «اسلام» معرفی شده‌اند، به گونه‌ای که «ایمان» مبانی استوار اعتقادی آنها را روشن می‌سازد و اسلام تسلیمشان را در عمل در برابر فرمان حق و اجرای دستورات او (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۱: ۱۱۲). در این آیات به صراحت «متقین» به عنوان جانشین «مؤمنین» اهل تسلیم آمده است و از این جانشینی صراحتاً می‌توان استنباط کرد که ایمان و تسلیم اعضای سازنده معنای تقوا هستند.

بر این اساس، «ایمان» و «اسلام» دو عضو مهم معنایی برای «تقوا» هستند که در ساختمان آن سهمی اساسی دارند؛ به عبارت دیگر، «مسلم مؤمن» به «تقوا» دست خواهد یافت. چنین کسی اگر در برابر فرمان خدا تسلیم شود، به مراتب والایی از «اسلام» دست یابد و در «ایمان» نیز ثابت قدم شود، با ترکیب این دو امر در وجودش قابلیت خواهد یافت که «تقوا» را نیز در خود تحصیل کند و پورراند. البته،

باید توجه داد که مُراد از اسلام صرفاً دین اسلام به‌عنوان یکی از ادیان ابراهیمی نیست، بلکه مُراد «تسلیم بودن به اراده و اوامرِ خدای عزّ و جلّ است» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۸: ۱۲۱) و «مقام تسلیم بالاتر از مقام رضاست و مُسلم هیچ خودیّتی در خود نمی‌بیند و تسلیم صرف می‌باشد» (طیب، ۱۳۷۸: ۵۴).

۲-۱-۲. «عمل صالح»

تقوا اصالتاً امری قلبی است؛ یعنی، قلب منشأ متقی بودن یا نبودن یک انسان است. این موضوع را می‌توان از آیه ۳۲ از سوره «حجّ» استنباط کرد:

ذَٰلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ، فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ؛ این است [فرائض خدا] و هر کس شعایرِ خدا را بزرگ دارد، در حقیقت، آن [حاکمی] از تقوای قلب هاست.

در آیه یادشده تقوا به قلب نسبت داده می‌شود؛ زیرا «اضافه تقوا به قلوب بدین سبب است که حقیقت تقوا همان تقوای قلب هاست» (طبرسی، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۳)، ولی آیاتی نیز هستند که از آنها استنباط می‌شود که تقوا به اعمال نیز مربوط است. «عمل صالح» عضوی از ساختمان معنایی «تقوا» است و بدون آن نمی‌توان دعوی تقوا کرد. این نکته از آیه ۲۸ از سوره «صاد» استنباط پذیر است:

أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ؛ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ؛ یا [مگر] کسانی را که ایمان آورده و اعمال صالح کرده‌اند، چون مفسدان در زمین می‌گردانیم؟! یا تقواورزان را چون پلیدکاران قرار می‌دهیم!؟

در این آیه «کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل صالح انجام می‌دهند» در برابر «مفسدان در زمین» و «متقین» نیز در برابر «فاجران» قرار گرفته‌اند. در این آیه که یک کلّ یکپارچه است، ایمان و عمل صالح جانشین تقوا قرار گرفته‌اند و بنا بر این، از همنشینی «تقوا» با «ایمان و عمل صالح» در آیه یادشده می‌توان نتیجه گرفت که «تقوا» عبارت است از: «جمع ایمان و عمل صالح»^۱.

۲-۱-۳. نتیجه سخن درباره اعضای معنایی «تقوا»

در قرآن ریشه «وقی» ۲۵۸ بار به کار رفته است. ما با بررسی این آیات کوشیده‌ایم تا با توجه به تبیینی که صورت گرفت، واژه‌هایی را احصا کنیم که می‌توان عضو معنایی «تقوا» دانست. با این کار، به سه عضو معنایی اصلی رسیدیم که ساختمان معنایی «تقوا» را تشکیل می‌دهند. این سه عضو معنایی اصلی عبارتند از: «اسلام»، «ایمان» و «عمل صالح». اینها اعضای اصلی تشکیل دهنده معنای تقوا هستند که رابطه تولیدی با آن دارند؛ یعنی، به استناد آیات یادشده، ساختمان معنایی تقوا از ترکیب ایمان و تسلیم یا ایمان و

۱. از آیات ۱۲ و ۱۵ از سوره «محمد» نیز می‌توان این مطلب را دریافت.

عمل صالح تشکیل می‌شود. ما در بررسی خود که مشتمل بر همه آیات دربردارنده ریشه «ق و ی» هستند، به این سه عضو معنایی اساسی دست یافتیم و تعدادی دیگر از آیات نیز ما را به این امر رهنمون ساختند.

در قرآن درباره «اسلام» می‌خوانیم:

يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا؛ قُلْ لَأَتَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ، بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ از اینکه اسلام آورده‌اند، بر تو منت می‌نهند. بگو: بر من از اسلام آوردنتان منت مگذارید! بلکه [این] خداست که با هدایت کردن شما به ایمان بر شما منت می‌گذارد، اگر راست‌گو باشید (حجرات، ۱۷).

در آیه یادشده، افزون بر تمایز «اسلام» و «ایمان» به این موضوع هم اشاره می‌شود که مرتبه «ایمان» بعد از مرتبه «اسلام» است.^۱ توضیح اینکه در آیه بیان می‌شود که اکنون که شما اهل تسلیم هستید، خدا بر شما منت نهاده و به ایمان هدایتتان کرده است. پس، «ایمان» فراتر از «اسلام» است و «اسلام» یکی از مقدمات آن است.

همچنین، گفتنی است که «عمل صالح» نیز سهمی در معنای «ایمان» دارد و قرآن هر جا که صفات مؤمنان را برمی‌شمارد یا از پاداش جمیل آنان سخن می‌گوید، پس از «ایمان»، «عمل صالح» را هم ذکر می‌کند (ر.ک: مانده، ۶۹؛ نحل، ۹۷؛ رعد، ۲۹). جدایی‌ناپذیری «ایمان» از «عمل صالح» را از آیات فراوانی می‌توان دریافت. از باب مثال، بنا بر آیه زیر، بهشت جز با ترکیب «ایمان» و «عمل صالح» نصیب کسی نمی‌شود:

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ... و کسانی را که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، مژده ده که ایشان را باغ‌هایی خواهد بود ... (بقره، ۲۵).

«عمل صالح» به‌عنوان یک عضو مستقل در حکم عاملی ارتقایبخش، امکان‌تعالی در مراتب ایمان را به انسان می‌دهد. مؤمن نیز اگر در «عمل صالح» ثابت‌قدم شود، می‌تواند به «تقوا» دست یابد. پس، خدا در این آیه «به بندگان خود که علم و عمل، تصدیق و اطاعت را یک‌جا گرد آورده‌اند، بشارت می‌دهد که

۱. در آیات قرآن خطاب به کفار دعوت به «اسلام» شده است و نه به «ایمان». در آیات ۱ و ۲ از سوره «حجر» به حسرت کفار از اینکه «کاش تسلیم می‌شدند!» اشاره شده است یا در آیات ۱۳ و ۱۴ از سوره «هود» با مشرکانی که ادعا می‌کردند که کسانی دیگر قرآن را به پیامبر (ص) آموخته‌اند، تحدی می‌شود و در مواجهه با آنان نخستین چیزی که از آنان خواسته می‌شود، تسلیم شدن است و نه ایمان آوردن. در مواجهه با کفار، اولین مرحله از ورود به مسیر تدبیر باید مطالبه شود و در مراحل بعدی مراتب بالاتر خواسته شود. پس، از مجموع این شواهد برمی‌آید که «اسلام» بر «ایمان» مقدم است و مرتبه نازل‌تر «تدبیر» است.

ایمان و پذیرش تسلیم‌آمیز آن در قلب هر مسلمانی که فرمان‌بردار پیامبر است، تحقق می‌یابد» (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۶۱).

بدین ترتیب، ما به سه عضو معنایی مهم برای «تقوا» دست یافتیم که عبارتند از: «اسلام»، «ایمان» و «عمل صالح». البته، ممکن است که کسی ادعا کند که واژه‌های دیگری را می‌توان به این سه عضو معنایی افزود، ولی بررسی ما در آیات مشتمل بر ریشه «وقی» ما را به این نتیجه رساند که واژه‌های دیگر اگرچه با این مفهوم ارتباط دارند، اعضای معنایی آن نیستند و در تشکیل معنای نهایی «تقوا» نقشی ندارند. از باب نمونه، با بررسی آیات مرتبط با «تقوا» به واژه‌هایی چون «توکل»، «اطمینان» و «إفلاح» می‌رسیم که از آثار تقوا یا واژه‌های مرتبط با آن هستند، ولی در ساختمان معنایی تقوا نقشی ندارند.

۲-۲. کیفیات معنایی «تقوا»

همچنان‌که پیش‌تر گفتیم، ما برای ساختمان معنایی هر واژه کلیدی قرآن به وجود کیفیاتی قائل هستیم. حال، به بیان کیفیات معنایی «تقوا» می‌پردازیم. این کیفیات عبارت از ویژگی‌هایی‌اند که در هر یک از اعضای معنایی «تقوا» وجود دارند یا از «تقوا» به‌عنوان یک واحد معنایی استنباط‌پذیرند. این کیفیات از این قرارند:

۲-۲-۱. کیفیت «بازدارندگی و نگه‌دارندگی (محافظت‌کنندگی)»

یکی از کیفیات معنایی «تقوا» بازدارندگی و نگه‌دارندگی است؛ یعنی، تقوا عاملی بازدارنده و نگه‌دارنده در برابر آفت‌ها و آسیب‌هایی است که زندگی مؤمنانه را تهدید می‌کنند. از کاربرد ریشه «وقی» به‌عنوان سیغیه‌های فعلی و اسمی نیز می‌توان برای کشف کیفیات معنایی «تقوا» بهره برد.^۱ در آیاتی از قرآن می‌خوانیم:

لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَعَذَابٌ آخِرَ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ... وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا حُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ، مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ وَلَا وَاقٍ؛ برای آنان در زندگی دنیا عذابی است و قطعاً عذاب آخرت دشوارتر است و برای ایشان در برابر خدا هیچ نگه‌دارنده‌ای نیست... و بدین‌سان آن [قرآن] را فرمانی به عربی روشن نازل کردیم و اگر پس از دانشی که به تو رسیده، [باز] از هوس‌های آنان پیروی کنی، در برابر خدا هیچ دوست و حمایت‌گری نخواهی داشت (رعد، ۳۴ و ۳۷).

در این آیات از عذاب‌های سخت کافران در دنیا و عذاب سخت‌تر آنان در آخرت سخن رفته و بیان شده است که آنان «واقی» نخواهند داشت. همچنین، در یکی از آنها به پیامبر گفته می‌شود که اگر پس از

۱. پیش‌تر در بررسی واژه‌نامه‌ها نیز توجه به این کیفیت به‌عنوان معنای تقوا را مشاهده کردیم.

اینکه تو را آگاه کردیم، از خواهش‌های ایشان پیروی کنی، دیگر ولسی و «واقی» از جانب خدا نخواهی داشت و کسی نخواهد توانست تو را از عذاب خدا برهاند.

چنان‌که می‌بینیم، واژه «واقی» که از همان ریشه «وقی» است، «به معنای دافع و محافظت‌کننده است» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۳۶۶). از دو کاربرد واژه «واقی» در آیات بالا کیفیت بازدارندگی (در برابر عذاب الهی) و نگاه‌دارندگی (از جانب خدا) را می‌توان استنباط کرد.^۱ پس، کیفیت بازدارندگی و نگاه‌دارندگی در ساختمان معنایی «تقوا» وجود دارد و اصولاً تقوا عاملی بازدارنده و نگاه‌دارنده است که به مؤمن کمک می‌کند تا خود را از آفت‌ها و آسیب‌هایی در امان نگه دارد که از نفس اماره و محیط پیرامون او به وی می‌رسند.

۲-۲-۲. کیفیت «تشکیکی بودن»

تقوا مراتب مختلفی دارد و هر کس به اندازه همتش صاحب درجه‌ای از تقوا می‌شود. در آیات قرآن، گاه از «تقوای حد اکثری» سخن رفته است و گاه از «تقوای در حد امکان». از باب نمونه، در آیه «بِأَيِّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَ...» (آل عمران، ۱۰۲) از مؤمنان خواسته شده که حق تقوا را به جای آورند^۲ و «حق تقوای الهی این است که بنده مقام پروردگارش را فراموش نکند و هر چیزی را در همان جایگاهی قرار دهد که پروردگارش قرار داده است» (طباطبایی، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۲۶۲). ولی، از سوی دیگر، در آیه «فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ...» (تغابن، ۱۶) خواسته می‌شود که تقوا به قدر استطاعت رعایت شود. پس، می‌توان گفت که تقوا امری تشکیکی است، بدین معنا که تقوا مفهوم واحدی درباره همه مصادیق آن می‌باشد، ولی در افرادش به طور مساوی وجود ندارد، بلکه دارای درجات و مراتب مختلف است، همانند اختلاف مراتب نور خورشید و نور لامپ که مفهوم نور درباره هر دو صادق است، ولی در شدت و ضعف با یکدیگر متفاوتند.

۲-۲-۳. کیفیت «استمرار»

از مجموع آیات مربوط به «تقوا» برمی‌آید که در تقوا نوعی استمرار وجود دارد و متقی کسی است که پیوسته تقوا بورزد، نه صرفاً در موردی خاص و در مقطعی از زندگی. وجود کیفیت استمرار در معنای تقوا را از آیه زیر می‌توان دریافت:

... فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى ... پس خدا آرامش

خود را بر فرستاده خویش و بر مؤمنان فرو فرستاد و آنان را ملازم آن ساخت ... (فتح، ۲۶).

۱. کاربرد ریشه «وقی» به این معنا در موارد زیر مشهود است: غافر، ۲۱؛ مریم، ۱۸؛ غافر، ۴۵؛ حشر، ۹؛ زمر، ۲۴؛

غافر ۷-۹؛ تحریم، ۶؛ مُزَّمَل، ۱۷؛ بقره، ۲۰۱ و آل عمران، ۱۶.

۲. آیه ۷۴ از سوره «فرقان» نیز مؤید این مطلب است.

در این آیه از عبارت «أَلَزَمَهُمْ» می‌توان استمرارِ تقوا در رسولِ خدا و مؤمنان را استنباط کرد. همچنین، می‌توان دریافت که تقوا در استمرارِ ایمان مطرح است و ایمانِ مؤکد و مستحکم به حالت تقوای مستمریِ رهنمون می‌شود که حالتِ سکینه است و «شایسته قلبِ مؤمنی می‌باشد که به پروردگارش وصول یافته است» (قطب، ۱۴۰۸ق.، ج ۶: ۳۳۲۹).

برای دریافتن کیفیتِ استمرار می‌توان به آیاتِ زیر نیز استناد کرد:

... وَ لَدَاؤِ الْأَخْرَجَةِ خَيْرٌ وَلَنْعَمَ دَاؤُ الْمُتَّقِينَ ... كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ. الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُم الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ؛ ... و قطعاً سرایِ آخرت بهتر است و چه نیکوست سرایِ پرهیزگاران ... خدا این‌گونه پرهیزگاران را پاداش می‌دهد. همان کسانی که فرشتگان جانشان را - در حالی که پاکند - می‌ستانند [و به آنان] می‌گویند: «درود بر شما باد! [به پاداش] آنچه انجام می‌دادید، به بهشت درآید!» (نحل، ۳۰-۳۲).

از این آیات استنباط می‌شود که کیفیتِ «تقوا» تا لحظه مرگ در متقین استمرار می‌یابد و آنان در حال وفات نیز کیفیتِ تقوا را دارند.

۳. معنانشناسی «احسان»

ریشه «ح س ن» به صورت‌های مختلفی چون حَسَنَه، حَسَنَات، حُسَيْنِيْنَ، حِسَان، حَسَن، حُسْن، أَحْسَن، حُسْنِي، إِحْسَان و مُحْسِن و به صورت فعل‌هایی چون حَسَّنَ، أَحْسَنَ، يُحْسِنُونَ و ... در قرآن به کار رفته است. ما برای معنانشناسی «احسان» و اعضا و کیفیاتِ معنایی «احسان» به بررسی آیاتی می‌پردازیم که ریشه «ح س ن» در آنها به کار رفته است.

۳-۱. اعضای معنایی «احسان»

۳-۱-۱. «ایمان» و «تقوا»

«ایمان» و «تقوا» دو عضو معنایی مهم در ساختمانِ معنایی «احسان» به شمار می‌روند و چون دو عضوِ یادشده از یک آیه به دست می‌آیند، آنها را با هم بررسی می‌کنیم. به آیه زیر توجه کنید:

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ! لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَ ...؛ بگو: ای بندگانی

من که ایمان آورده‌اید، از پروردگارتان پروا [= تقوا] بدارید! برای کسانی که در این دنیا خوبی

[= احسان] کرده‌اند، نیکی خواهد بود و ... (زمر، ۱۰).

در آیه یادشده به بندگانی مؤمن خدا فرمانِ تقوا داده می‌شود و «مقصود این است که خدا به مؤمنان فرمان می‌دهد که به ایمان خویش تقوا را هم بیفزایند» (فخر رازی، ۱۴۲۰ق.، ج ۲۶: ۴۳۰). فخر رازی با این تفسیر در صدد اثبات این مطلب است که تقوا در طول ایمان و استمرار آن مطرح می‌شود و ایمانی که

با تقوا استمرار نیابد و با آن ممزوج نشود، دچار نقص خواهد شد و چه‌بسا از مسیر خود منحرف شود. در همین آیه، در نهایت، مؤمنانِ متقی که ایمانشان را به تقوا مزین کرده‌اند، «مُحْسِن» نامیده شده‌اند. پس، احسان در این آیه به‌عنوانِ جانشینِ ترکیبِ ایمان و تقوا بیان شده است و، در نتیجه، بنا بر این آیه، «ایمان» و «تقوا» دو عضوِ معناییِ مهم در ساختمانِ معناییِ «احسان» هستند. در صدرِ آیه از بندگانی سخن می‌رود که از دو ویژگیِ ایمان و تقوا بهره‌مندند و، سپس، مفهومِ «بندگانِ مؤمنِ متقی» با مفهومِ «اهلِ احسان» جایگزین می‌شود. این جانیشینی نشان‌دهندهٔ اعضای معناییِ احسان است.

۳-۱-۲. «عملِ صالح»

«عملِ صالح» عضوِ معناییِ دیگری است که سهمی اصلی در ساختمانِ معناییِ «احسان» دارد. این نکته را با ذکرِ چند آیه توضیح می‌دهیم:

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَعُيُونٍ * وَفَوَاكِهِ مِمَّا يَشْتَهُونَ * كُلُّوْاْ وَاشْرَبُواْ هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ * إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ؛ اهل تقوا در زیر سایه‌ها و بر کنار چشمه‌سارانند * با هر میوه‌ای که خوش داشته باشند * به [پاداش] آنچه می‌کردید، بخورید و بیاشامید! گواراتان باد! * ما احسان‌ورزان را چنین پاداش می‌دهیم (مرسلات، ۴۱-۴۴).

در این آیات، نخست از «تقوا»، سپس از «عمل» و، سرانجام، از «احسان» سخن رفته است. از این ترتیب می‌توان دریافت که اعمالِ صالحِ عِلَّتِ بهشتی شدنِ متقین هستند؛ یعنی، آنچه مقومِ تقواست، «عملِ صالح» است و تقوایی که متقین را بهشتی می‌سازد، معلولِ بهره‌مندی آنان از عملِ صالح است. در آیهٔ آخر از آنچه نقل شد، از متقینی که از پاداشِ آنان سخن رفته، به «مُحْسِنین» تعبیر شده است، بدین معنا که متقین به سببِ اعمالِ صالحشان اهلِ بهشت می‌شوند و متقینِ صالحِ العمل را می‌توان «مُحْسِن» نامید.^۱

مفسران نیز «احسان» را از جنس «عملِ صالح» دانسته‌اند. از بابِ مثال، در تفسیرِ المیزان در تفسیرِ آیهٔ «وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ، فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى...» (لقمان، ۲۲) چنین آمده است: «اسلام وجه به سوی خدا به معنای تسلیم آن برای اوست، بدین معنا که انسان با همهٔ وجودش رو به خدا کند و او را پرستش نماید و از ماسوای او اعراض کند و کلمهٔ «محسن» اسم فاعل از مصدرِ احسان است و احسان به معنای به جا آوردنِ اعمالِ صالح است با داشتنِ یقین به آخرت» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶: ۲۳۰).

در تفسیرِ أُطْبُ الْبَيَانِ نیز آمده است: «وَهُوَ مُحْسِنٌ» مقامِ عمل است و محسنِ مطلق کسی را گویند که هیچ سببهٔ [ای] از او صادر نشود و الا صدقِ مُسِيءِ می‌کند» (طیب، ۱۳۷۸، ج ۴: ۲۲۱).

۱. آیات ۳۰-۳۲ از سورهٔ «نحل» نیز برای تبیین این مطلب مفیدند.

بدین ترتیب، «ایمان»، «تقوا» و «عمل صالح» سه عضو اصلی معنایی برای «احسان» هستند و «احسان» از ترکیب آنها پدید می‌آید.

۲-۳. کیفیات معنایی «احسان»

حال، به بررسی کیفیات معنایی «احسان» می‌پردازیم.

۲-۳-۱. کیفیت «تفضل»

عدالت ایجاد می‌کند که هر کسی از حق خود بهره‌مند شود و به تناسب شایستگی اش بهره‌ای داشته باشد، اما احسان فراتر از عدالت است. در طول زندگی انسان‌ها مواقع حساسی پیش می‌آیند که رفع مشکلات آنان با اصل عدالت به تنهایی ممکن نیست و در اینجاست که پای «احسان» به میان می‌آید. راغب اصفهانی در مفردات الفاظ القرآن می‌گوید:

احسان چیزی برتر از عدالت است؛ زیرا عدالت این است که انسان آنچه را که برعهده اوست، بدهد و آنچه را که متعلق به اوست، بگیرد، ولی احسان این است که بیش از آنچه وظیفه اوست، انجام دهد و کمتر از آنچه حق اوست، بگیرد» (اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۳۶).

حال، به این آیه توجه کنید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ...» در حقیقت، خدا به عدل و احسان و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد... (نحل، ۹۰).

در آیه یادشده، نخست به «عدل» و، سپس، به «احسان» فرمان داده می‌شود که نشان می‌دهد که در جایی که «عدل» نمی‌تواند قفل‌ها را باز کند، کلیدی که به کار می‌آید، «احسان» است. از باب مثال، احکام ازدواج و طلاق در اسلام کاملاً تعیین شده‌اند و عدالت ایجاد می‌کند که حق هر کسی به او پرداخت شود، ولی اگر کسی فراتر از تعهدات شرعی انجام دهد، قطعاً از محسنان است. برای تأیید این مطلب آیه‌ای از قرآن را ذکر می‌کنیم:

وَإِن امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا، فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأَحْضَرْتِ الْإِنْفُسَ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا، فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا؛ و اگر زنی از شوهر خویش بیم ناسازگاری یا روی‌گردانی داشته باشد، بر آن دو گناهی نیست که از راه صلح با یکدیگر به آشتی گرایند که سازش بهتر است، و [ولی] بخل [و بی‌گذشت بودن] در نفوس حضور [و غلبه] دارد و اگر احسان کنید و تقوا پیشه سازید، قطعاً خدا به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است (نساء، ۱۲۸).

این آیه به ما می‌آموزد که اگرچه حقوق متقابل زن و شوهر کاملاً مشخص‌اند، بهتر آن است که «احسان» را مبنای کار خود قرار دهیم.

۳-۲. «کیفیت خواهی»

گفتیم که «احسان» از جنس «عمل صالح» است. اما، به‌راستی، عملِ مُحسنانه چه مختصاتی دارد؟ بی‌شک، یکی از مختصات آن این است که باید کریمانه و با بهترین کیفیت انجام شود. در این باره در قرآن، مثلاً، می‌خوانیم:

الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ: فَاِمْسَاكُ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحُ بِاِحْسَانٍ...؛ طلاق (طلاق) که رجوع و بازگشت دارد) دو مرتبه است (و در هر مرتبه) باید به‌طور شایسته همسر خود را نگاه‌داری کند (و آشتی کند) یا با احسان او را رها سازد (و از او جدا شود) ... (بقره، ۲۲۹).

برخی مردان برای اینکه همسرشان را تحت فشار قرار دهند، او را پی‌درپی طلاق می‌دادند و قبل از تمام شدن عدّه همسرانشان رجوع می‌کردند و بدین شیوه زن را در تنگنای شدیدی قرار می‌دادند. در آیه‌ی یادشده در برابر این عمل نادرست گفته می‌شود که طلاق دو بار است. در هر یک از این دو بار، مرد یا باید همسر خود را به‌طور شایسته‌ای نگه دارد و با او آشتی کند یا اینکه او را به احسان و نیکی رها سازد و برای همیشه از او جدا شود.

در تفسیر نمونه درباره «تسریح به احسان» آمده است:

منظور از جدا شدن توأم با احسان و نیکی این است که حقوق آن زن را پردازد و پس از جدایی، ضرر و زیانی به او نرساند و پشت‌سر او سخنان نامناسب نگوید و مردم را به او بدبین نسازد و امکان ازدواج مجدد را از او نگیرد. بنا بر این، همان‌گونه که نگاه‌داری زن و آشتی کردن باید با معروف و نیکی و صفا و صمیمیت همراه باشد، جدایی نیز باید توأم با احسان گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۶۸).

بدین ترتیب، می‌بینیم که، بنا بر آیه یادشده، عمل مُحسنانه عملی است که کریمانه و با بهترین کیفیت انجام شود.

همچنین، در آیه مربوط به قصاص می‌خوانیم:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عَفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَ آدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ...؛ ای افرادی که ایمان آورده‌اید! حکم قصاص در مورد کشتگان بر شما نوشته شده است: آزاد در برابر آزاد و برده در برابر برده، و زن در برابر زن. پس، اگر کسی از سوی برادر (دینی) خود چیزی به او بخشیده شود (و حکم قصاص او تبدیل به خون‌بها گردد)، باید از راه پسندیده پیروی کند (و صاحب خون حال پرداخت‌کننده دیه را در نظر بگیرد) و او [=قاتل] نیز به‌نیکی [=با احسان] دیه را (به ولی مقتول) پردازد (و در آن مسامحه نکند) (بقره، ۱۷۸).

چنان‌که می‌بینیم، در این آیه به اولیای مقتول توصیه می‌شود که اگر از قصاص درگذشته‌اید، در گرفتن

خون بها زیاده روی نکنید. همچنین، با جمله «وَأَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ» به قاتل نیز توصیه می شود که در پرداخت خون بها روش درستی در پیش گیرد و بدهی خود را بدون مسامحه به طور کامل و به موقع ادا کند. پس، «تأدیة به احسان» به این معناست که احسان اقتضا می کند که شخص کارش را کریمانه و با بهترین کیفیت ممکن و مقدر انجام دهد.

بدین ترتیب، احسان «انجام بهترین کار با بهترین کیفیت» است؛ یعنی، در تعارض میان عفو و قصاص «احسان» ایجاب می کند که «عفو» انتخاب شود (بهترین کار) و در هنگام عفو نیز «احسان» ایجاب می کند که این کار با بهترین کیفیت (به دور از اذیت و آزار و...) انجام پذیرد.

۳-۲-۳. کیفیت «پیش برندگی و جبران کنندگی»

چنان که بیان کردیم، تقوا عاملی بازدارنده و نگه دارنده است. حال، می گوییم که «احسان» عاملی پیش برنده و جبران کننده است. در احسان سخن از «عمل صالح» است و مُحسن همواره در پی تعالی است. روابط و مناسبات او با خدا، خود، دیگران و حتی محیط پیرامونش کاملاً مُحسنانه است و نه فقط خوبی می کند، بلکه در برابر هر گونه خوبی (حسنة) آن را به وجه احسن (با حسنة ای بزرگ تر) جبران می کند و در برابر هر گونه بدی (سبئه) آن را با خوبی پاسخ می دهد. به آیه زیر توجه کنید:

هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ؟!؛ آیا جزای نیکی [= احسان] جز نیکی [= احسان] است؟! (الرَّحْمَن، ۶۰).
این آیه بدین معناست که در احسان سخن از بدی نیست و هر خوبی ای با خوبی پاسخ داده می شود و، به تعبیر دقیق تر، هر خوبی ای با خوبی بزرگ تر و والاتر جبران می شود.
در آیه دیگری می خوانیم: «... لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ...» ... برای کسانی که در این دنیا خوبی [= احسان] کرده اند، نیکی خواهد بود... (زمر، ۱۰).

چنانکه می بینیم، در این آیه نیز «احسان» سبب تزیید در حسنت است؛ گویی هر حسنة ای حسنت دیگری را در پی می آورد و به مُحسن در ارتقای درجات معنوی و تسهیل در سیر سلوکی به سوی خدا کمک می کند. در این باره در تفسیر نمونه می خوانیم:

نیکوکاری به طور مطلق در این دنیا، در گفتار، در عمل، در طرز اندیشه و تفکر نسبت به دوستان و نسبت به بیگانگان، نتیجه اش برخورداری از پاداش بزرگ در هر دو جهان است که نیکی جز نتیجه نیک نخواهد داشت. در حقیقت، تقوا يك عامل بازدارنده است و احسان يك عامل حرکت آفرین که مجموعاً «ترك گناه» و «انجام فرایض و مستحبات» را شامل می شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۰۱).

افزون بر این، «احسان» ایجاب می کند که محسن همواره در مسابقه حسن کردن اعمالش شرکت کند و بکوشد تا اعمالش را به بهترین شیوه انجام دهد. از باب مثال، آیه زیر مؤید این مطلب است:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا؛ مسلماً کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، ما پاداش نیکوکاران را ضایع نخواهیم کرد (کهف، ۳۰). بدین ترتیب، می‌بینیم که در احسان همواره حرکتی صعودی برای اصلاح بدی‌ها و تبدیل آنها به خوبی‌ها وجود دارد و خدا نیز مُمَدِّد و مُعِین این سیرِ صعودی است. به آیه زیر توجه کنید:

إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ مگر کسی که ستم کند، سپس بدی را به نیکی تبدیل کند که (توبه او را می‌پذیرم و) من غفور و رحیم هستم (نمل، ۱۱).

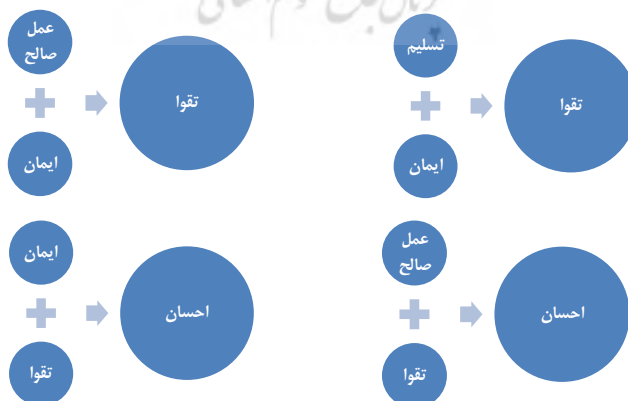
بر اساس این آیه می‌بینیم که «احسان» حالتی است که مُحسن در آن ندای «هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» درمی‌دهد و در مسابقهٔ کسبِ عملِ صالح سرعت می‌گیرد و به هیچ حدی بسنده نمی‌کند.

۴. بررسی رابطهٔ «تقوا» و «احسان»

تا اینجا به معنانشناسی اعضا و کیفیات معنایی «تقوا» و «احسان» در قرآن پرداختیم که از این قرار بودند:

معنانشناسی احسان		معنانشناسی تقوا	
کیفیات معنایی	اعضای معنایی	کیفیات معنایی	اعضای معنایی
تفضّل	ایمان	بازدارندگی و محافظت‌کنندگی	اسلام
کیفیت‌خواهی	تقوا	تشکیکی بودن	ایمان
پیش‌برندگی و جبران‌کنندگی	عمل صالح	استمرار	عمل صالح

اسلام قرین با عملِ صالح ایمان را به بار می‌آورد. ایمان قرین با تسلیم به تقوا می‌انجامد (ر.ک.: زخرف، ۶۷-۶۹) و ایمان قرین با عملِ صالح تقوا را در پی دارد (ر.ک.: صاد، ۲۸). افزون بر این، جمعِ تقوا و عملِ صالح به احسان می‌انجامد (مرسلات، ۴۱-۴۴). از جمعِ ایمان و تقوا نیز احسان پدید می‌آید (ر.ک.: زمر، ۱۰).

۴-۱. نقش «تقوا» در تولد «احسان»

گفتیم که «احسان» محصول «ایمان» و «تقوا» است و «عمل صالح» نقش بی‌بدیلی در ساختمان معنایی «احسان» ایفا می‌کند. با در کنار هم نهادن آیات یادشده می‌توان به این تحلیل رسید که اعضای معنایی اصلی که ساختمان معنایی «احسان» را تشکیل می‌دهند، «ایمان» و «تقوا» هستند و این دو رابطه‌ای تولیدی با «احسان» دارند، به گونه‌ای که پیش شرط احسان هستند و بدون آنها «احسان» متولد نمی‌شود. البته، آنچه سبب می‌شود که «احسان» از ترکیب «ایمان» و «تقوا» پدید آید، «عمل صالح» است و اصولاً «احسان» از جنس «عمل صالح با کیفیت» است و این امر بدین معناست که «تقوا»یی که به «عمل صالح با کیفیت» آراسته شود، انسان را به «احسان» رهنمون می‌شود.

هنگامی که مؤمن ایمانش را در «عمل صالح» جلوه‌گر می‌سازد، ملکه «تقوا» در او حاصل می‌شود. اگر مؤمن حالاتش را حفظ کند و همچنان در عمل صالح سرعت گیرد و از دیگران پیش افتد، در درجات «تقوا» صعود خواهد کرد و به درجه «احسان» دست خواهد یافت. هرگاه بارقه‌های احسان در مؤمن ظاهر شوند، او در مسیری قرار خواهد گرفت که با ارتقای بهره خود در مسابقه «عمل صالح» و با کیفیت بخشی به اعمالش در قالب آنچه از آن به «انجام بهترین عمل با بهترین کیفیت» تعبیر کردیم، در جاده «احسان» به پیش خواهد رفت و به درجات متعالی مَحْسَنان نائل خواهد آمد.

بدین ترتیب، نخستین رابطه «تقوا» با «احسان» رابطه تولیدی است و مُراد از آن تأثیری است که «تقوا» در تکوین «احسان» می‌نهد. کیفیات «بازدارندگی و نگه‌دارندگی» (محافظت‌کنندگی)، «تشکیکی بودن» و «استمرار» که از آنها به کیفیات معنایی اصلی «تقوا» تعبیر کردیم، هر یک سهمی در تکوین «تقوا» و، به تبع آن، در تکوین «احسان» دارند. «تقوا» مؤمن را از آسیب‌ها در امان می‌دارد و به او توان مقابله می‌دهد تا خود را به آلودگی‌ها نیالاید. از میان کیفیات یادشده، کیفیت «استمرار» سبب می‌شود که «تقوا» در ساحت مختلف زندگی مؤمن و در سراسر حالات و آنات زندگی اش جریان یابد. کیفیت تشکیکی بودن» در «تقوا» نیز مؤمن را در مراتب پاکی بالا می‌برد و به درجات والاتر خلوص در ایمان می‌رساند و، از این رهگذر، سبب می‌شود که گوهر وجودی او ظاهر و مظهر شود.

۴-۲. همکاری متقابل «تقوا» و «احسان» در عرض یکدیگر

رابطه دوم میان «تقوا» و «احسان» همکاری متقابل میان آنهاست. پیش از توضیح این مطلب، لازم است که بگوییم که واژه‌های قرآنی چنان نیستند که روابطی کاملاً ایستا (مکانیکی) میانشان برقرار باشند و، مثلاً، مقدار خاصی از «ایمان» با مقدار خاصی از «تقوا» ترکیب شوند و محصولی به نام «احسان» پدید آورند، بلکه هر یک از «ایمان» و «تقوا» وجود مستقلی دارند و افزایش و کاهش هر یک از آنها بر دیگری اثر می‌گذارد. پس، مُراد ما از رابطه «همکاری متقابل» میان «تقوا» و «احسان» این است که مرتبه‌ای از

«احسان» وجود دارد که با افزایش «ایمان» و «تقوا» رشد می‌یابد و «تقوا» نیز در شخصیت و منش مؤمن ارتقا می‌یابد. به عبارت دیگر، چنین نیست که «تقوا» نقشی در تولد «احسان» ایفا کند و پس از تکون امر جدیدی به نام «احسان» یکسره مُستحیل شود، بلکه «تقوا» همواره در عرض «احسان» وجود دارد و مراتب تشکیکی آن همچنان ادامه دارند. پس، اگرچه «تقوا» شرط لازم تکون «احسان» است، آن دو همواره در عرض یکدیگر وجود دارند و با یکدیگر رابطه «تأثیر و تأثر متقابل» دارند. تأثیر «تقوا» بر «احسان» از این لحاظ است که هر اندازه تقوای شخص افزایش یابد، به تعبیر دقیق‌تر، شخص به مراتب بالاتری از مراتب تشکیکی «تقوا» دست یابد، «احسان» نیز به همان اندازه در وی تقویت خواهد شد. این مطلب تقریباً همان نکته‌ای است که درباره رابطه تولیدی «تقوا» و «احسان» بیان شد و توضیح بیش‌تری درباره آن لازم نیست.

۳-۴. آثار مشترک «تقوا» و «احسان»

افزون بر اثری که افزایش «تقوا» در افزایش «احسان» دارد، ترکیب «تقوا» و «احسان» و تجمیع درجاتی از آن دو در مؤمن نیز آثاری دارد که در برخی آیات قرآن از آنها سخن رفته است. حال، بعضی از این آثار را بیان می‌کنیم.

۱-۳-۴. معیت الاهی

خدا در آیات زیر به پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید که در برابر سختی‌های دعوت و نیز ناگواری‌های وقایع جنگ اُحد محزون نباشد و نیرنگ‌های دشمنان او را در تنگنا قرار ندهند. سپس، اطمینان می‌دهد که خدا همراه کسانی است که پیوسته تقوا پیشه کنند و اهل احسان باشند:

وَ اصْبِرْ، وَ مَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَ لَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَ لَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ * إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ الَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ؛ وَ صَبْرُ كُنْ وَ صَبْرٌ تَوْجِزُ بِهِ [توفیق] خدا نیست و بر آنان اندوه مخور و از آنچه نیرنگ می‌کنند، دل تنگ مدار! * در حقیقت، خدا با کسانی است که پروا [=تقوا] داشته‌اند و [با] کسانی [است] که آنها نیکوکارند [=احسان‌ورزند] (نحل، ۱۲۷-۱۲۸).

چنانکه می‌بینیم، در این آیات «تقوا» و «احسان» دو شرط لازم برای نصرت الاهی و بهره‌مندی از معیت خدا دانسته شده‌اند.

۲-۳-۴. اجر عظیم

بنا بر آیات قرآن، اجر در انتظار محسنان اجری عادی نیست، بلکه پاداشی ویژه است. ما نیز نمونه‌ای از آیات را که، بر اساس آنها، «اجر عظیم» از ترکیب «احسان» و «تقوا» پدید می‌آید، بیان می‌کنیم:

الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ، لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ؛ کسانی که [در نبرد احد] پس از آنکه زخم برداشته بودند، دعوتِ خدا و پیامبرِ [او] را اجابت کردند، برای کسانی از آنان که نیکی [= احسان] و پرهیزگاری [= تقواورزی] کردند، پاداشی بزرگ است (آل عمران، ۱۷۲).

این امر نشان می‌دهد که اگر کسی دعوی استجابتِ دعوتِ خدا و رسولش را داشته باشد، جز با «احسان» و «تقوا» نمی‌تواند از استجابتِ دعوتِ خدا و رسولش سخن گوید و اگر این دو کیفیت در کنار هم محقق شوند، وی به «اجر عظیم» دست خواهد یافت.^۱

۳-۳-۴. غفران و رحمتِ الاهی

«غفران و رحمتِ الاهی» اثر دیگری است که بر ترکیبِ «احسان» و «تقوا» مترتب می‌شود. در این باره در قرآن می‌خوانیم:

... وَ إِنْ تُحْسِنُوا وَ تَتَّقُوا، فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا * وَ لَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَ لَوْ حَرَصْتُمْ، فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ، وَ إِنْ تُصْلِحُوا وَ تَتَّقُوا، فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ... و اگر نیکی [= احسان] کنید و پرهیزگاری [= تقوا] پیشه سازید، قطعاً خدا به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است * و شما هرگز نمی‌توانید میان زنان عدالت کنید، هر چند [بر عدالت] حریص باشید. پس، به يك طرف یکسره تمایل نورزید تا آن [زنِ دیگر] را سرگشته [بلا تکلیف] رها کنید و اگر سازش و پرهیزگاری [= تقواورزی] کنید، یقیناً، خدا آمرزندهٔ مهربان است (نساء، ۱۲۸-۱۲۹).

۴-۳-۴. تکفیر گناهان و جزا بر اساس بهترین عمل

خدا به مُحسنان وعده داده است که گناهانشان را بپوشاند و بر اساس بهترین عمل به آنان پاداش دهد. این مطلب در آیاتِ زیر آمده است:

وَ الَّذِي جَاءَ بِالصَّدْقِ وَ صَدَقَ بِهِ، أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ * لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ؛ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ * لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَ يَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ وَ آن کس که راستی آورد و آن را باور کرد، آنانند که خود پرهیزگارند [= تقواورزانند] * برای آنان هر چه بخواهند، پیشِ پروردگارشان خواهد بود. این است پاداشِ نیکوکاران [= احسان‌ورزان] * تا خدا بدترین عملی را که انجام داده‌اند، از ایشان بزداید و آنان را به بهترین کاری که می‌کردند، پاداش دهد» (زمر، ۳۳-۳۵).

۱. در آیاتِ دیگر نیز از «اجر عظیم» سخن به میان آمده است (ر.ک.: احزاب، ۲۸-۲۹).

چنان‌که می‌بینیم، در آیات یادشده دو اثر «از میان رفتن سنیات»^۱ و «پاداش بر اساس بهترین عمل» به مُحسنان وعده داده شده‌اند.^۲

نتیجه‌گیری

از مجموع آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که «تقوا» ملکه‌ای در قلب انسان^۳ است که از اعضای معنایی «اسلام»، «ایمان» و «عمل صالح» تشکیل شده است. افزون بر این، «تقوا» دارای کیفیات معنایی «بازدارندگی و نگاه‌دارندگی» (محافظت‌کنندگی)، «تشکیکی بودن» و «استمرار» است. «احسان» نیز مرحله متکاملی از «تقوا» است که در آن مُحسن به کمیت‌افزایی و کیفیت‌بخشی به «عمل صالح» دست می‌زند و در مسابقه «عمل صالح» اهل سرعت و سبقت می‌شود. «احسان» از اعضای معنایی «ایمان»، «تقوا» و «عمل صالح» تشکیل شده است و نیز «تفضل»، «کیفیت‌خواهی» و «پیش‌برندگی و جبران‌کنندگی» کیفیات معنایی آن را تشکیل می‌دهند.

در رابطه‌یابی میان «تقوا» و «احسان» به این نتیجه رسیدیم که این رابطه را به دو شیوه می‌توان بیان کرد. از یک سو، «تقوا» با «احسان» رابطه‌ای تولیدی دارد و پیش‌شرط «احسان» است. برای رسیدن به «احسان» باید متقی بود و می‌توان گفت که «احسان» عبارت است از ارتقا و تعالی در مراتب تقوا به گونه‌ای که عمل صالح انسان متقی افزون‌تر و بهتر شود. از سوی دیگر، «تقوا» با «احسان» رابطه‌ای «تزایدی» دارد؛ یعنی، هر اندازه که «تقوا» بیش‌تر شود، «احسان» نیز به همان اندازه بیش‌تر می‌شود و بر عکس. همچنین، از ترکیب «تقوا» و «احسان» آثاری حاصل می‌آیند که بر اساس آیات قرآن عبارتند از: «معیت الاهی»، «اجر عظیم»، «غفران و رحمت الاهی» و «تکفیر گناهان و جزا بر اساس بهترین عمل».

بدین ترتیب، رابطه میان «تقوا» و «احسان» در قرآن مشتمل بر سه امر زیر است:

۱. نقش تولیدی «تقوا» در تکوین «احسان»؛
۲. نقش تزایدی «تقوا» در افزایش «احسان»؛
۳. آثار حاصل از ترکیب «تقوا» و «احسان».

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که واژه‌های قرآنی را نباید صرفاً بر اساس معنای لغوی مبتنی بر لغت‌نامه معنایابی کرد، بلکه مفاهیم این واژه‌ها از لحاظ معناشناختی و ویژگی‌های زمینه‌ای دارند که آنها را در امتداد عرضی و طولی استمرار می‌بخشند. مفاهیم قرآنی، اولاً، در محور طولی شان تکوین‌یافته از

۱. در این باره در آیه ۵۴ از سوره «قصص» با تعبیر «يَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ» سخن رفته است.

۲. در آیه ۲۲ از سوره «رعد» نیز از این امر سخن به میان آمده است.

۳. بر اساس آیه ۳۲ از سوره «حج»، تقوا مربوط به قلب است: «ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ».

مفاهیمی دیگر هستند که از برهم‌کنش آنها مفهومی جدید با معنایی مستقل پدید می‌آید و اعضای معنایی، در واقع، تشکیل دهنده امتداد طولی معنا هستند. از باب مثال، مفهوم «تقوا» از برهم‌کنش و ترکیب معنایی سه مفهوم «اسلام»، «ایمان» و «عمل صالح» متولد می‌شود. همچنین، از برهم‌کنش سه مفهوم «ایمان»، «تقوا» و «عمل صالح» مفهوم جدیدی با عنوان «احسان» پدید می‌آید. این مفاهیم در ارتباط طولی‌شان با یکدیگر مفهومی جدید را خلق می‌کنند. از سوی دیگر، در امتدادی عرضی، هر کدام از این مفاهیم حالات و صفاتی دارند که ما آنها را «کیفیات معنایی» نام نهادیم. «بازدارندگی»، «تشکیکی بودن» و «استمرار» را کیفیات معنایی «تقوا» معرفی کردیم و «تفصل»، «کیفیت خواهی» و «پیش‌برندگی» را کیفیات معنایی «احسان» برشمردیم.

همچنین، باید بر نقش اساسی «عمل صالح» به عنوان عضو معنایی ایمان، تقوا و احسان تأکید کرد. در آنچه بیان شد، از یک سو، تصریح شد که «تسلیم و عمل صالح اعضای معنایی ایمان هستند» و، از سوی دیگر، گفتیم که «تسلیم و ایمان اعضای معنایی تقوا هستند». سپس، بیان کردیم که «ایمان و عمل صالح اعضای معنایی احسان هستند» و «ایمان و تقوا اعضای معنایی احسان را تشکیل می‌دهند». این روابط معنایی نشان می‌دهند که عمل صالح عضو بسیار مهمی در ساختمان معنایی این واژه‌هاست و در تولد معنای جدید نقشی اساسی ایفا می‌کند و همچون عاملی تسهیل‌کننده (کاتالیزور) تکون معنای جدید را ممکن می‌سازد. از این رو، عمل صالح نقش مستقلی دارد و نباید آن را صرفاً تحت معانی پیشین تعریف کرد. عمل صالح در یک رتبه در کنار تسلیم قرار می‌گیرد و آن را به ایمان ارتقا می‌دهد و، سپس، در رتبه‌ای بالاتر، در کنار ایمان قرار می‌گیرد. از تلفیق اعضای معنایی ایمان و عمل صالح تقوا متولد می‌شود و، به همین صورت، در رتبه‌ای بالاتر، از کنار هم قرار گرفتن تقوا و عمل صالح معنایی بالاتر به نام «احسان» پدید می‌آید. پس، ذکر عمل صالح به عنوان عضو معنایی هر یک از اینها که به تصریح در آیات قرآن آمده، حاکی از نقش بالابردندگی آن است و، از این رو، در قرآن می‌خوانیم: «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ»؛ سخنان پاکیزه به سوی او [=خدا] بالا می‌روند و کار شایسته به آن رفعت می‌بخشد (فاطر، ۱۰).

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل صورت گرفته است و برای انجام آن از حمایت مالی مؤسسه خاصی استفاده نشده است. همچنین، نویسندگان تعارض منافی نداشته‌اند.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق.). لسان العرب. الطبعة الثالثة. بيروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع.
- اصفهانى، راجب (۱۴۱۲ق.). مفردات ألفاظ القرآن. الطبعة الأولى. بيروت: دار القلم.
- ایزوتسو، نوشیهیکو (۱۳۷۸). مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید (ویراست جدید). ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر فرزانه روز.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. الطبعة الثانية. بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۲۷ق.). تفسیر التبیان فی الموافقة بین الحدیث و القرآن. الطبعة الأولى. بيروت: دار التعارف للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق.). مجمع التبیان فی تفسیر القرآن. الطبعة الثانية. بيروت: دار المعرفة.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). أطیب التبیان فی تفسیر القرآن. چاپ دوم. تهران: انتشارات اسلام.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق.). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). چاپ سوم. لبنان: دار إحياء التراث العربی.
- قطب، سید محمد (۱۴۰۸ق.). فی ظلال القرآن. چاپ پانزدهم. بيروت: دار الشروق.
- قتی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق.). تفسیر القمى. چاپ سوم. قم: دار الكتاب.
- قنبری، بخشعلی (۱۳۹۷). معناشناسی به مثابه روش. چاپ دوم. تهران: انتشارات نوشناخت.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- معلوف، لوئیس (۱۳۸۱). المنجد فی اللغة و الأعلام. چاپ چهارم. قم: انتشارات ذوی القربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. چاپ دوم. قم: انتشارات بیدار.
- Izutsu, T. (2005). God and Man in the Qur'an: Semantics of the Qur'anic Weltanschauung. Lahore: Sohail Academy. First Impression.